

TÓTH SÁNDOR

A 16 - 17 . századi török
válság fő kérdései

Ez a dolgozat a török birodalom hanyatlásának kezdetével foglalkozik, vizsgálja azokat az okokat, amelyek a hanyatláshoz vezettek.¹ Ennek a hosszú történelmi folyamatnak a tanulmányozása igen fontos egyrészt gazdaság, társadalom és politikatörténeti szempontból, másrészt a birodalom nagysága /kb. 6 millió km² területű, 30 millió körül van lakossága/ folytán világpolitikai jelentősége van a birodalom belső és külső helyzetében végbement változásoknak.²

Előljáróban le kell szögeznünk azt, hogy a hanyatlás és a válság fogalmak korántsem tekinthetők egymást teljesen fedő és egymásnak pontosan megfelelő fogalmaknak. A hanyatlás egy lényegében visszafordíthatatlan történelmi folyamatot jelöl, egy önmagát túlélte, a haladással lépést tartani már nem tudó gazdasági-társadalmi alakulatot jellemez. A török birodalom esetében ez hosszú, a 19. század végéig elhúzódó folyamat. A válság ezzel szemben olyan társadalomra vonatkozik, amelyben egymással ellentétes gazdasági-társadalmi folyamatok ütköznek egymással és ezek eredője nem szükségszerűen a hanyatlás felé mutat. A török birodalom esetében a hanyatlás válságok egymást követő sorozatában valósul meg és válik tendenciából visszafordíthatatlan folyamattá.³ Véleményem szerint tehát indokolt, hogy a 16. század végi

és 17. századi jelenségekre úgy tekintünk, mint válságra. Ez a válság egyben a török hanyatlás első szakasza is, amely az átmenetet jelentette a dinamikus, expanzív birodalomból a területileg is kisebb, politikailag pedig jóval kisebb szerepet játszó, hanyatló birodalom irányába. A hanyatlás e szakaszban azonban nem teljesen egyértelmű, elvileg megvan a lehetősége annak, /és ezt belső reformkísérletek jelzik/ hogy a válságból ne legyen hanyatlás. A török birodalom belső struktúrája és a kedvezőtlen világgazdasági folyamatok azonban hiábavalóvá teszik e próbálkozásokat és a 17. század végétől, 18. század elejétől fogva nyilvánvaló, hogy az előző szakasz válságjelenségei mély és tartós hanyatlásba torkollottak.

A következő kérdés, ami felmerül a válsággal kapcsolatban, hogy mikorra tehetjük a válság kezdetét. A periodizáció, amelyet a válságot előidéző okok és szimptómák segítségével végezhetünk el, korántsem egyszerű probléma. Maguk a válság idején élt török politikusok, történetírók /Kocsi bég, Khatib Cselebi és mások/ Szulejmán szultán halálától számították a birodalom hanyatlását. Kocsi bég szerint /1630-ban írta/: "Szerencsés uralkodása alatt az iszlám országa nagy és virágzó volt."⁴ Ugyanakkor észrevette a szulejmáni rendszer árnyoldalait is /pl. a vidék elnéptelenedését/. Követendő példának mégis - mivel a siker dominált akkor - a Szulejmán uralma alatti korszakot tartotta.

A polgári történészek jelentős része is hasonlóképpen vélekedett a válságról és annak okát Szulejmán utódainak gyenge képességeiben látta. Itt csak Szekfü Gyulát idézem: "Szulejmán halála óta, II. Szelim és III. Murád alatt gyors bomlási processzus."⁵ Kétségtelen az, hogy az ázsiai despotikus rendszerben a szultánnak valóban kulcsszerepe van, ilyen jelentős gazdasági-társadalmi változásokat azonban mégsem lehet egyetlen, mégoly fontos szerepet betöltő személy képességeiből, avagy jelen esetben azok hiányából levezetni.

Az ellentmondás nyilvánvaló meglétét érezve néhány történész törvényszerűségekkel igyekezett igazolni azt a feltevést, hogy a válság Szulejmán halála /1566/ után elkezdődött. Ezzel kapcsolatban utalnak az intézményrendszer/szolgarendszer, timárrendszer/ változásaira, mint olyan tényezőkre, amelyek a változások döntő okai voltak.⁶ Itt megjegyezném, hogy az intézményrendszer átalakulását sokkal inkább okozatnak, szimptomának kell tekintenünk egyrészt, másrészt viszont az intézményrendszer átalakulása fokozatosan ment végbe és egyáltalán nem köthető 1566-hoz, mint korszakhatárhoz.

Van olyan koncepció is, amely szerint már a 16. század elején hatottak a válságot előidéző okok.⁷ A legtöbb kutató azonban a válságot a század utolsó harmadára datálja, illetve többen is a 16. század végére, utolsó évtize-

dére utalnak.⁸ A marxista történészek túlnyomó többsége is e két datálás valamelyikét jelöli meg, mint a válság kezdetét.⁹ A fő probléma - és ez több kutatónál jelentkezik a datálás bizonytalanságában - az, hogy nincsenek olyan egy-
séges kritériumok, amelyek alapján kétséget kizáróan meg-
állapíthatnánk a válság kezdetét. Kérdés az is, hogy egyes
szimptómák /mint pl. falusi depopuláció, intézményrendszer
átalakulása, infláció stb./ alapján beszélhetünk-e válság-
ról, vagy ezen jelenségek együttes jelentkezését vesszük-e
a válság feltételének. Probléma az is, hogy az egyes válság-
jelenségek meddig számítanak válságcsírának és milyen fokot,
szintet kell elérniük ahhoz, hogy válságról beszéljünk.

A magam részéről úgy vélem, hogy válságról akkor be-
szélhetünk, ha a szimptómák túlnyomó része fellelhető és a
korábbi előfordulásokhoz képest ugrásszerű /minőségi/ vál-
tozást mutatnak. Ugyanakkor a belső struktúra is a lassú
átalakulás kezdeteit mutatja a világgazdasági folyamatoknak
mintegy belső, sajátosan török vetületeként. Ez az időszak
pedig /Halil Inalcik szerint is/ az 1580-as évektől kezdődik.
Az un. "árforradalom" ekkortól érezteti teljes erővel hatá-
sát a török birodalomban és a korábbi lassú változásokat
egyrészt felgyorsítja, másrészt - összhangban más tényezők-
kel - a korábbi gazdasági-társadalmi szerkezetet bomlasztja.

A válság persze nem minden előzmény nélkül alakult ki
ebben az időszakban. Itt utalnunk kell arra, hogy a Szulejmán

uralkodása alatti expanzió a végsőkig kimerítette az amúgyis stagnáló gazdaságot és így közvetve részesévé vált a későbbi válságnak. Uralkodása alatt, főleg annak végső szakaszában /1550-es évek/ a válságnak bizonyos jelei már mutatkoznak /depopuláció, felkelések, kisebb infláció/. Ezek azonban nem terjednek ki a gazdasági és társadalmi élet egészére, és méretükben is messze elmaradnak az 1580-as évek parallel jelenségeitől is. Úgy vélem, hogy az 1550-es évek elejétől az 1570-es évek végéig tartó szakaszt /kb. 30 év/ úgy kell tekintenünk, mint a "virágkor" és a válság kitörése közti átmeneti szakaszt. Ezt az időszakot olyan akkumulációs időszaknak tekinthetjük, amelyben az előző korszak /azaz az un. "virágkorban" is meglevő/ problémái elmélyültek és a világgazdasági folyamatok hatása révén újak keletkeztek. A 16-17. századi válság "lezárulását" /azaz a válság hanyatlásba való átmenetét/ illetően még nehezebb a datálás, hiszen egymásba átmenő és ne lezáruló folyamatról van szó. A belső struktúra változásai alapján való elkülönítéshez a hanyatlás történetének alaposabb vizsgálatára, több adatra lenne szükség. Ennek hiányában a korszak kutatói külsőlegyes kritériumok alapján végezték el a periódizációt. Van olyan kutató, aki az intézményrendszer átalakulását veszi perióduszáró tényezőnek és ez alapján 1617-re teszi a válság első periódusának /nála 1566-nál kezdődik az átalaku-

lás/ végpontját.¹⁰ Egy másik kutató valószínűleg nemzetközi gazdasági összefüggések alapján /az "árforradalom" kb. ekkor zárul le/ 1650-re teszi az 1570-ben elkezdődött válságkorszak lezárulását.¹¹

Davison a válság külső megnyilvánulását tekinti ilyen periódusvégnak. Ilyen egyértelmű megnyilvánulása a válság hanyatlásba fordulásának a birodalom területi kontrakciója a 17. század végén. Eszerint a válság "lezárulásának" és a hanyatlás kezdetének időpontját a karlócai béke /1699/ jelzi.¹²

Jómagam is ez utóbbi álláspontot fogadtam el, mivel a területveszteségek újabb belső változásokat eredményeztek a 18. században, ezért helyesnek mondható, ha az expanzív és területi kiterjedésének maximumát a 17. században elérő, bár belső problémákkal küszködő birodalmat elválasztjuk a már egyértelműen hanyatló, a kontrakció útjára került 18. századi birodalomtól. Ezzel persze nem akarjuk azt állítani, mintha a 16-17. századi válság és a későbbi hanyatlás között nem lenne semmiféle kontinuitás.

Az 1580-tól 1699-ig tartó nagy válságkorszakot két alperiódusra osztottam: az 1580-1630-ig tartó és az 1631-1699-ig tartó szakaszokra. Az első szakaszra jellemző a válság jelentkezése minden területen /gazdasági, társadalmi, politikai stb./. A második korszak reformkísérletek /IV. Murád szultán és a Köprülü nagyvezérek tevékenysége/, amelyek ellenére a belső és külső problémákat nem sikerül megoldani, az első

szakaszban tapasztalt jelenségek tovább fejlődnek és a válság elmélyül.

A periodizáció után a válság belső és külső okaival kell foglalkoznunk. Először nézzük a belső okokat, azaz a birodalom strukturális adottságait. Ennek tanulmányozásánál szemünkbe ötlik a török gazdasági-társadalmi alakulat elmaradottsága, mélységesen konzervatív, nemcsak saját, hanem tartományainak fejlődését is nagymértékben akadályozó, gátló volta.¹³ Alapjában véve az un. ázsiai termelési mód talajában gyökeredző, annak sajátosságait mutató ázsiai típusú feudalizmus jellemezte a birodalmat. Ez európai mértékkel mérve korafeudális rendszernek felel meg.¹⁴ Erre a fejletlen gazdasági alapra egy katonai-bürokratikus gépezet épült, élén a szultánnal.

Nézzük meg ezt a gazdasági alapot. Ennek legjelentősebb szférája /a korafeudális szintnek megfelelően/ a mezőgazdaság. A paraszti gazdaságok naturális jellegűek voltak, a háziipar és a földművelés nem vált szét. Technikai színvonalja igen alacsony volt, fejlődésre nemigen volt lehetőség a súlyos adókkal terhelt gazdaságokban. Az adók összege állandóan emelkedett a 16. század folyamán, sőt a 17. században is. Így pl. a dzsizje a 16. század eleji 40 akcséről a század végére 240 akcséra, azaz hatszorosára növekedett.¹⁵ A többi adó is hasonló mértékben növekedett, elsősorban a

századvégi infláció hatására. Az adók nagy részét természetben követelték az elnyomott rájáktól, Marx szerint ez konzerválta a régi termelési módot.¹⁶ Így a paraszti gazdaság - mivel csak egyszerű újratermelésre volt alkalma - stagnált, sőt visszaesett a birodalom nagy részében. A 16. század végén ugyan az infláció hatására a pénzjáradék szerepe megnő, de a gazdasági fejlődés elmaradottsága miatt ez a kommutáció nem tekinthető pozitív változásnak.¹⁷ A tartományok közül először a törzstartománynak tekintett Anatólia /amelynek a központosítás bázisának szerepét szánták/ merült ki, majd követte ebben Kis-Ázsia többi része és az európai tartományok is. A parasztság reakciója a növekvő adókra mindenütt hasonló volt: falvak elhagyása /depopuláció/, felkelések.¹⁸ A depopuláció jelensége már a 16. század közepén megmutatkozott, a század végén pedig tömeges méreteket öltött, a 17. század első harmadára pedig katasztrófális nagyságúra nőtt a falvak elhagyása. William Roe angol követ szavait idéznénk szemléltetésül, aki 1622-ben utazást tett a birodalmon belül: "Elnéptelenedik az ország az igazságtalanság és erőszakos elnyomás miatt; Anatólia és Görögország legjobb részeiben 3-4-6 napig lovagolhat az ember anélkül, hogy olyan falvakat találna, amelyek ellátnák őt; ezért a jövedelem annyira lecsökkent, hogy nem elég a katona /ti. a timáros szpáhi/ fizetésére és az udvar /ti. az állami adó/ ellátására."¹⁹

Az ipar és a kereskedelem helyzete sem volt sokkal jobb. A városok keleti típusúak voltak, azaz a katonai és polgári közigazgatás székhelyei, nem pedig a falu és város közötti árucseré lebonyolítói. A tranzitkereskedelmet kezükben tartó városok /pl. Alexandria vagy Bászra/ is átmeneti fellendülés után /1550-es évek/ a 17. század első felében hanyatlásnak indultak.²⁰ Az ipar a városokban kézműipari szinten mozgott. Nyugat-Európában már manufaktúrák működtek, míg a birodalomban a gildék /esnaf/ uralták a termelést. Ezeket az állam szigorú ellenőrzés alatt tartotta, jelentős tőke ezért itt sem képződhetett. Szigorú előírások szabták meg mindent, kezdve a nyersanyagtól a termék minőségéig és mennyiségéig, az eladás helyéig, az árig, stb. Tehát a korai feudalizmus céhszabályzataihoz hasonló megkötések akadályozták a török ipar továbbfejlődését.²¹

Az ipar bizonyos fokú fejlődése csupán néhány iparágban mehetett végbe, ezek megrendelésre dolgoztak és a hadsereg, a flotta szükségleteit elégítették ki, valamint a szultáni udvart látták el luxuscikkekkel. Néhány nagyüzem Isztambulban ezen szükségletek ellátására létrejött ugyan, de csak méreteikben különböztek a kis kézműves műhelyektől, ahol egy, maximum három fővel dolgoztak. Számottevő tőkeképződés egyik típusban sem jöhetett létre az állami ellenőrzés miatt. Ezen a helyzeten lényegesen az sem változtatott, hogy a 16. század végétől az iparos és kereskedő réteg a ja-

niczárokkal bizonyos fokig összeolvadva adómentességre tett szert.²²

A kereskedelem sem volt jobb helyzetben, mivel itt is a céhek domináltak. Ráadásul a tőkehiány miatt a rendszerint nem török etnikumú /arméniai, görög, zsidó/ kereskedő hátrányba került nyugat-európai versenytársával szemben, aki egyrészt részvénytársaság tagja volt, másrészt a török kormányzat vámkedvezményben részesítette /kapitulációk/. Így a nagyobb hasznot hozó tranzitkereskedelem területéről a belkereskedelem területére vonult vissza. A városi piacok szűk volta, a természetes gazdaság uralma vidéken és a belkereskedelemben is jelentkező külföldi verseny itt is előnytelen helyzetbe hozták. Így egyre inkább az uzoratóke számára biztonságosabb formája felé fordult, bérelte az iltizamba kiadott szultáni földeket, vagy esetleg maga is földet vásárolt. Mindkét esetben a gyenge kereskedelmi tőke a régi termelési módot konzerválta.²³

Erre az elmaradott gazdasági struktúrára épült rá az oszmán katonai bürokratikus gépezet. A fejletlen, stagnáló gazdaság szolgáltatta a szükséges /és minimális! / alapot a hódító háborúkhoz, amelyeknek fontos funkciója volt az oszmán birodalomban. A fejletlen alap magyarázza azt a törekvést, amely megfigyelhető a török háborúkban, a rövid háborúra való törekvést. Egy kortárs szerint: "Három évig szokás folytatni a háborút, amíg a költség meg nem térül."²⁴

Hosszabb háború a gazdaságot óhatatlanul kimerítette még sikeres expanzió esetén is. Expanzióra viszont szükség van több szempont miatt is. Egyrészt a háborúban szerzett zsákmány érdekeltté tette a katonaságot a háborúban és a kincstárra e felől nehezedő nyomás is csökkent.²⁵ Az expanzió másfelől a belső társadalmi dinamizmust elősegítő tényező, ugyanis új birtokok kiosztásával meg lehet akadályozni a szpáhik letelepedését, a magántulajdon kialakulását. Így a "táguló birodalom" egész intézményrendszere, dinamizmusa az eredményes expanzió függvénye volt.²⁶

Igy az expanzió lelassulásának, megtorpanásának és a határok bizonyos fokú lezárulásának /1570 körül/ fontos szerepet kell tulajdonítanunk a válság létrejöttében. A katonai-bürokratikus gépezet, amely a hódítások és a zsákmány révén eddig a meghódított országok rovására tartotta el magát, most a birodalom rájáira hárította ezt a terhet.²⁷

Az expanziót Szulejman után /sőt már uralma idején is/ rendkívül megnehezítették az óriási távolságok. Így a század vége felé hosszú háborúk következtek, az ideálisnak vélt három évet messze túllépve. A gazdaság teljesen kimerült, az újonnan megszerzett területek viszont hasznot nemigen hoztak, csak az inflációs deficitet növelték.

A határok minden felé lezárultak, nyugat felé a Habsburg birodalom állta útját a terjeszkedésnek, kelet felé Abbasz Perzsiája bizonyult nehéz és szívós ellenfélnek. A

Mediterráneumban és az Indiai-óceánon a flotta gyengesége és a nyugat-európai hatalmak megjelenése tette kilátástalanná a küzdelmet. Északon pedig az erősödő és terjeszkedő orosz állam állta el az oszmán birodalom útját.²⁸

A határok illetve a hódítás lezárulása nem vetett véget azonban az expanziós kísérleteknek, amelyek kisebb eredményeket még hoztak a 16. század végén és a 17. században is. A nyomás viszont, amely a hanyatló gazdaságra nehezedett, döntő tényező volt a birodalom válságában. Az expanzió tehát ezen a ponton önmaga ellentétébe csapott át és a birodalmi fejlődést korábban segítő alapvető tényezőtől a regressziót előidéző fontos okká vált.²⁹

Az expanzió megállásának legfontosabb következménye, hogy a gazdasági-társadalmi szerkezet lassú átalakulását eredményezte a 16. század végétől. A korábbi korafeudális tulajdonforma /timárbirtok/ helyébe az örökletesség bizonyos jegyeit már felmutató birtok típus, illetve a majorsági birtokra sok szempontból hasonlító csiftlik lép.³⁰ A török birodalom lassu feudalizálódása nagyjából egybeesik Dél-Kelet Európa refeudalizációjával. Ez az egybeesés azonban csak részben adódik világgazdasági jelenségekből. Ez a feudalizáció legalább annyira belső önfejlődés eredménye is: a korlátok /a határ, a frontier megmerevedése folytán/ közé szorított katonai gépezet már csak feudális módon tudta uralmát "újratermelni". Ez azonban az erős ázsiai tulajdonforma hatására csak lassan és fokozatosan ment végbe.

A gazdasági stagnálás, az expanzió megállása és ezek hatására a feudalizmus fejlettebb formájának /amely azért sokban különbözött a kelet-európai refeudalizálódó társadalmaktól/ jelentkezése; ezek azok a tényezők, amelyeket egymással kölcsönhatásban a válság belső okainak tekinthetünk.

A külső okok közül itt csak az "árforradalmat" emlitem. Mindenekelőtt meg kell vizsgálnunk, hogy az 1580-as évek előtt volt-e infláció a birodalomban és ha igen, milyen mérvű volt ez.

Az oszmán birodalom pénzügyei az ezüstalapú valutarendszeren alapultak. A legfőbb számítási pénz az ezüst akcse /vagy asper/ volt. Ha ennek értékét a kor egyik stabilnak mondható pénzéhez, a velencei aranydukáthoz viszonyítjuk, többé-kevésbé elfogadható képet kapunk az akcse /és ezzel együtt az ezüst/ értékváltozásairól. A 16. század elején 1 dukát 40 akcsét ért, Szulejmán alatt előbb 60 akcsét, majd uralkodásának legvégén már 80 akcsét. Az akcse értéke tehát mintegy 50 év alatt a felére csökkent. A vizsgált időszakot tekintve ez viszonylag lassú és nem túl nagymérvű inflációnak mondható. Ennek eredményeképpen azonban a későbban általában deficitmentes kincstárban 1564-ben mintegy 6 millió akcse deficit mutatkozott.³¹

Az "árforradalom" előtti infláció két tényezőnek tulajdonítható. Az egyik tényezőnél arra kell utalnunk, hogy a török birodalom gazdasága természetes jellegű volt, a pénz-

gazdálkodásnak csekély szerep jutott. Emellett akut nemesfémhiány is mutatkozott a birodalomban. A hiányból eredő válság leküzdése érdekében a szultán kezébe vette az ezüsbányákat, ezenkívül megtiltotta az ezüst exportját, importját viszont támogatta. A centrálisan biztosított pénzügyi stabilitás azonban csak látszat volt, az expanzió nehézségével arányosan növekvő költségek, a növekvő adók kiváltotta depopuláció végülis kisebb inflációhoz vezettek.³²

A másik tényező az lehet, hogy a kibontakozó világgazdaság révén a birodalomba jutott inflálódt ezüst váltotta ki az akcse értékének csökkenését. Itt arra kell gondolnunk, hogy 1550-es évektől Európában a mexikói ezüst okozott inflációt. A török birodalomba ez az infláció főként a két kereskedelmi partner, Velence és Franciaország révén juthatott. Ezek az országok ugyanis csak kisebb részben fizettek áruval, nagyobb részben inkább pénzzel.³³

Nehéz lenne eldönteni, hogy melyik tényező a felelős inkább ezért a lassú inflációért. A magam részéről úgy vélem, hogy a belső ok, a gazdasági hanyatlás a fontosabb. A kormányzat megpróbálta útját állni az inflációnak, hiszen a kincstári jövedelmek is kockán forogtak. 1574-ben pl. Palesztinából az addigi 200 ezer arany jövedelem helyett csak 100 ezer érkezett meg. II. Szelim szultán persze követelte fermánjában, hogy a hiányzó pénzösszeget is küldjék el.³⁴ Egy másik rendeletében a kincstári jövedelem átváltását kö-

veteli, aranyban küldjék és ne ezüstben. Ez az ezüst értékének csökkenését mutatja. Ugyanakkor azt is elrendeli a szultán, hogy egy aranyért 40 parát /= 80 akcse/ adjanak. Meg kell említeni a regionális különbségeket is: Isztambulban a cserearány az ezüstre nézve kedvezőbb volt, 35 para /= 70 akcse/ volt egyenértékű egy arannyal. Ennek az eltérésnek az oka az lehetett, hogy a kormányzat székhelyén adminisztratív eszközökkel jobban féken tudták tartani az inflációs tendenciákat. Véleményem szerint a palesztinai cserearány éppen azért valósabban tükrözte a birodalom pénzügyi helyzetét.³⁵

Összefoglalva tehát az eddigieket, megállapíthatjuk, hogy már az "árforradalom" előtti időszakban /1500-1580/ megfigyelhetők kisebb mértékben inflációs jelenségek. Ezek elsősorban a gazdaság kimerüléséből /expanziós túlerőltetése, állandó háborúk következtében/ származtak. Másodlagosan azonban érvényesülhetett az 1550-es évektől az Európában lassan terjedő infláció is, amely a kereskedelem csatornáin szivárgott be a birodalomba.

Az "árforradalom" a birodalmat a Mediterráneum felől, viszonylag későn, 1580 körül érte el. Az ezüst exportjának kedvezett az a viszonylagosan kedvező cserearány, amely az ezüst és az arany között a birodalomban még fennállt és aminek következtében /Európa több országához képest/ olcsóbban, kevesebb ezüstért lehetett aranyhoz jutni.³⁶ Az ezüstpénzek

beáradását elősegítette továbbá a birodalom szabadkereskedelmi politikája és így hatalmas mennyiségű ezüst /különböző pénzek formájában/ áramlott be a 70-es évek végén, a 80-as évek elején. Egy kortárs azt írta, hogy "az egyik fő kereskedelmi cikk az ezüst reál /a spanyol birodalom inflálódott pénzegysége/."³⁷

Az eddigi lassú, fokozatos, hosszú idő alatt végbement inflációt felváltotta a gyors, ugrásszerű és éppenezért következménye en sokkal súlyosabb inflálódás. Az ezüst-pénz értékének nagyarányú csökkenése /lévén az akcse az általános számítási pénz/ a birodalomban is "megfertőzte" a többi árut és azok /ezüstben kifejezett/ ára jelentősen megnövekedett. Így pl. a gabonaár ötszörösére nőtt Ankarában /Közép-Anatólia/ és tízszeresére az Égei-tenger partvidéken.³⁸ Az említett árnövekedés 1550 és 1600 között ment végbe, valószínűleg oly módon, hogy kb. 1580-ig kisebb mértékben nőtt csak a gabonaár, utána pedig az általános fizetőeszköz /akcse/ elértéktelenedése következtében sokkal nagyobb mértékben ment fel a gabonaár. Az 1580-as évektől a két hosszú háború /a perzsa és a tizenöt éves háború/ is hozzájárulhatott ehhez a tendenciához. Valamivel kisebb mértékű lehetett a növekedés a többi, nem létfontosságú élelmiszernél, míg az ipari cikkek esetében az áremelkedés kisebb mértékű lehetett.

Az infláció következtében az akcse cserearánya a dukáthoz

képest egyre kedvezőtlenebb lett. Egy 1588-as Aleppóba küldött szultáni fermán szerint Isztambulban 1 arany /altun/ 120 akcsét ért, tehát jelentősen csökkent az akcse értéke az 1574-es állapothoz képest.³⁹ Ehhez még hozzá kell tenni, hogy a pénzromlás még ennél is nagyobb mértékű lehetett, mert a rendelet határozottan megtiltotta, hogy Aleppóban más cserearányt alkalmazzanak, azaz még több akcsét adjanak egy aranyért. Két másik ezüstpénzről is szó esik a fermánban; a gurusról /piaszter/, amely 80 akcsét /= 40 para/ és a padisahíró, amely 8 akcsét ért Isztambulban.⁴⁰ Az akcse tényleges értéke ezekhez a pénzekhez képest is csökkenhetett, lévén a leggyakoribb és ezért az inflációnak leginkább kitett váltópénz. Az infláció még nagyobb mértéket öltött a 16. század végén és a 17. század elején. Az akcse értéke ezzel párhuzamosan előbb felére, majd több mint kétharmadával csökkent. Ekkor már egy dukát 200-nál több akcsét ért.⁴¹

Nézzük meg, hogy milyen tényezőkből eredet az "árforradalom". Az egyik tényezőt, a nemesfémek /ezüst/ szinte korlátlan mérvű beáramlásával az előzőekben foglalkoztunk. Az Újvilágból származó /perui/ olcsón előállított ezüst, amely egész Európában inflációt idézett elő, a nemzetközi kereskedelem csatornáin a birodalomba is beáramlott. Az a körülmény viszont, hogy a leghevesebb reakciót és a legnagyobb mértékű inflációt itt váltotta ki, nem magyarázható külső

körülményekkel. A katasztrófális infláció egyik tényezője a stagnáló gazdaság volt. A másik tényező pedig a nagy költségekkel járó és rendkívül elhuzódó perzsa háború /1578-1590/.

Az "árforradalom" másik fontos tényezője az un. demográfiai elmélet szerint a birodalomban végbement jelentős népességnövekedés lehetett. Ez a demográfiai robbanás a 16. században ment végbe, amelynek során a lakosság falun kb. 40 %-kal, a városokban pedig 80 %-kal növekedett.⁴² A városok nagyobb növekedését egyrészt természetes okokkal magyarázhatjuk /nagyobb népesség gyorsabban növekszik/, másrészt abból a vidéki depopulációból ered, amelyet az infláció és a háborús terhek meggyorsítottak. A falusi lakosság egy része elhagyta a falvakat és a városokba ment az ingyenélő, munkanélküli tömegeket gyarapítva. A városok lakossága e két tényező eredményeképpen rendkívüli mértékben felduzzadt. Isztambul pl. az 1500-ban becsült 100 ezer lakosról 1600-ra már kb. 400 ezres nagyvárosra nőtt /100 év alatt megnégyszereződött lakossága/.⁴³ A városoknak ez a növekedése - mivel iparuk fejletlen volt és nem igényelte a beözönlött falusi, szakképzetlen munkaerőt - nem nevezhető pozitív változásnak, hiszen nem áll mögötte az ipar, a városok fejlődése, mint Nyugat-Európában.⁴⁴

A harmadik fontos tényező az "árforradalomban" a strukturaváltozás /iparral foglalkozók és agrártermelők arányának megváltozása, Nyugat-Európában az előbbiek javára,

Kelet-Európában az utóbbiak javára/ széles körben elfogadott tétele.⁴⁵ Itt, a török birodalomban érdekes módon a nyugat-európai "modell" ellentétével találkozunk; ugyanis nem azért nőnek az élelmiszerárak, mert az iparral foglalkozók aránya megnőtt, és a szükséglet felverte az árakat, hanem mert az agrártermelők aránya jelentősen csökkent. Ez a csökkenés, mint említettük, a vidéki depopulációból származik, amely az "árforradalom" egyik fontos, specifikusan török tényezője. Ez a jelenség azonban már 1580 előtt is jelentkezett, most az infláció és az elhuzódó háborúk hatására katasztrófális méretűvé vált.

Az általános demográfiai növekedés az agrártermelőket is érintette, tehát a depopuláció idézett jelensége ellenére a falusi lakosság számban növekedett, arányában viszont csökkent. A demográfiai struktúra megváltozásának másik oldala a nem termelő rétegek arányának növekedése. Ezzel kapcsolatban már említettük a városi lakosság növekedését-, ugyanígy növekedett a fizetett fegyveres erők létszáma is és a bürokrácia is felduzzadt, ami általános európai jelenség a 16. században.⁴⁶ A falusi depopuláció eredményezte azt is, hogy a tönkrement parasztságot egy része kóborlóvá, leventévé vált. Az ezekből szerveződött rablóbandák létszáma is állandóan nőtt. Az agrártermelők arányának csökkenése és a nem termelő rétegek arányának növekedése a stagnáló gazdaságot súlyosan érintették és kétségtelenül hozzájárultak az "árforradalomhoz" a török birodalomban.

A strukturaváltozás másik lehetséges módja, a kelet-európai "modell", a mezőgazdasági árútermelés fellendülése a nyugat-európai kereslet és a magas agrárárak hatására, kevésbé lényeges a török "árforradalomban". Annyiban hat ugyan, hogy ösztönzi a feudalizációt, a szpáhik letelepülését, a gabonatermelés mennyiségének növekedését. A folyamat azonban az 1580-as években csak a kezdeteknél tart, így az inflációban betöltött szerepét csekélynek kell ítélnünk. Mindazonáltal a külföldi keresletnek - bár a török kormányzat tiltotta a gabonaszállítást a "hitetleneknek" - a birodalom nyugati, a kereskedők által könnyebben megközelíthető részében volt bizonyos mértékig inflációs hatása. Így lehet magyarázni azt a különbséget, hogy az Égei-tenger partvidékén a gabonár /s az infláció/ kétszerese volt az anatóliainak.⁴⁷ Tudjuk azt is, hogy a spekulánsok, kereskedők felvásárolták a gabonát a helyi piacokon és kétszeres, háromszoros áron továbbadták a nyugati kereskedőknek. Így pl. 1579-ben hallunk egy ilyen esetről Palesztinában /de ez korátnsem egyedi eset lehetett!/, miszerint egy piaci felügyelő és egy adóbérlő társult, felvásárolták a gabonát, drágán eladták a "hitetleneknek", a cserébe kapott fegyvereket pedig eladták a lázongó beduinoknak.⁴⁸

Összefoglalásul megállapíthatjuk, hogy az "árforradalom" alapjául a gazdasági kimerülést kell tekintenünk, amely már 1580 előtt lassú áremelkedést eredményezett. Ugyanakkor

változások mentek végbe a lakosság számát és összetételét illetően. Csökkent a termelőosztály aránya, növekedett viszont a nem termelő rétegeké, mindkét folyamat pedig egy általános demográfiai növekedésen belül ment végbe. 1580-tól kezdődően ezt a fokozatos, lassú inflációt ugrásszerűen felgyorsította az ezüst beáramlása és a háborús költségek.

Jegyzetek

1. Az itt megjelent dolgozat /amely része az egri diák-köri konferencián szerepelt dolgozatnak/ természetesen csak az okok egy részével foglalkozhat a megadott keretek között, így a dolgozat jóval részletesebben foglalkozik a világkereskedelemben végbement változásokkal, vagy a birtokrendszer átalakulásával.
2. PERJES Géza: Zrínyi Miklós és kora. Bp. 1965. 284.
Összehasonlításképpen: a Habsburg birodalom területe kb. 300 ezer km², lakossága 6-7 millió, Franciaország lakossága kb. 16 millió, a német birodalomé 20 millió körül van, a legnépesebb államé, Kínáé 50-60 millió lehetett.
3. Roderic DAVISON: Turkey. Englewood Cliffs, New Jersey 1968. 53.
4. A hadművészet középkori és ujkori klasszikusai. Zrínyi Katonai Kiadó Bp. 1974. 197.
5. HÓMAN Bálint - SZEKFÜ Gyula: Magyar Történet IV. köt. /16.sz. - a vonatkozó rész Szekfü Gyula munkája/ 342.
6. Stanley POOLE: Turkey. London. 1908. 206. Szerinte törvényszerű az, hogy az "erős" szultánok után, akik magasra emelték a birodalmat, "gyenge" szultánok következzenek. A törvényszerűség okáról azonban nem beszél. Ld. még Arnold TOYNBEE - Kenneth P. KIRKWOOD: Turkey. London. 1926. 26. 1.

Clarence D. ROUILLARD: The Turk in French History; Thought and literature /1520-1600/ Harvard University. 1936. 69. Szerinte a hanyatlás benne rejlett a túlságosan gyors növekedésben.

7. W.D. ALLEN: Powers of the Turkish Problem in the 16.-th Century. London. 1963. 1.1.

8. Roderic DAVISON: i.m. 53 és 65. megkülönbözteti az "internal decline"-t /belső válság/ a válság kifelé való megnyilvánulásától, amelyet a 17. század végi területveszteségek jeleztek, az előbbi kezdeteit a 16. század végére teszi. Paul COLES: The Ottoman Impact on Europe. London. 1968. 167. Szerinte az un. válságidőszak /"Time of Troubles"/ 1570-től tart 1650-ig.

Id. még Bernard LEWIS: Some Reflections on the Decline of the Ottoman Empire. Studia Islamica IX. 1957. 111-27.; U.ő.: The Emergence of Modern Turkey. London. 1961.

21-39.; u.ő.: Ottoman Observers of the Ottoman Decline in. Islamic Studies. vol.1. Karachi. 1962. 71-87. Ezekben a műveiben Lewis nem ad egyértelmű datálást a válság kezdeteivel kapcsolatban, de úgy tűnik, hogy a 16. század végére teszi ő is. Halil INALCIK: The Ottoman Empire 1300-1600. London 1973. Id. a "The Decline of the Ottoman Empire" c. fejezetet, 141-52. Szerinte 1580-ig a török állam és társadalom harmonikus egyensúlyban levő államnak tűnt. 1580 körül az "árforradalom" jelentkezése váltotta ki a válságot.

9. Világtörténet IV. k. Bp. 1963. 540. A válság a 16. század vége felé kezdődött el. szerinte, de csak a belső okokat említi. MOLNÁR Erik /szerk./: Magyarország története I. Gondolat, Bp. 1964. 213. Ő a válságot a 16. század utolsó harmadára datálja, a válság külső okai-
val ő sem foglalkozik. H. BALÁZS Éva - MAKKAI László /szerk./: Magyarország története 1526-1790. A kései feudalizmus korszaka. Bp. 1961. /Egyetemi tankönyv II. Tankönyvkiadó/ 134. /a vonatkozó részt SINKOVICS István írta/- A 16. század második felében beszél válságról, a külső tényezőket ő sem említi. Ld. még uo. 266. /MAK-
KAI László/ "A török birodalom hódító lendületének a 16. század közepén bekövetkezett megtorpanása a 17. század első felében tartós belső válságba torkollott."
E kijelentés szerint Makkai úgy véli, hogy a válság kezdetét a 17. század elejére kell helyeznünk. Ezzel a véleményével nem értünk egyet. Ld. még WITTMAN Tibor: Egyetemes történet 1500-1789. Tankönyvkiadó. Bp. 1972. 203. Szerinte a századfordulótól van /1600/ hanyatlási tendencia, ami a 17. század vége felé vált egyértelműen hanyatlássá az elszenvedett területi veszteségekkel. Ld. még HEGYI Klára: Egy világbirodalom végvidékén. Gondolat, 1976. /Magyar Historia/ 33-49. Szerinte a "Századvég három évtizedes.... háborúja elindította a birodalom többet le nem gyűrhető gazdasági válságát." Itt véleményünk szerint felcserélte az oko-

zatot az ekkal, mert éppen a gazdasági válság /amelyet belső és külső hatások váltottak ki/ miatt húzódtak el a 16. század végén a háborúk.

10. V.J. PARRY: The Ottoman Empire. /in. The New Cambridge Modern History III.k. London. 1967./ c. fejezet.347.
11. Paul COLES: i.m. 167.
12. Roderic DAVISON: i.m. 53. és 65.
13. H. BALÁZS Éva - MAKKAJ László /szerk./: Magyarország története 43-44.
Alexandru DERSCA: Nicolae Iorga, a Rumanian Historian of the Ottoman Empire. Bukarest. 1972. 120.
14. H. BALÁZS Éva - MAKKAJ László: i.m. 43-44, 134. 266-67.
15. HEGYI Klára: i.m. 106. és Halil INALCIK: i.m. 148.
16. WITTMAN Tibor: i.m. 203.
17. Bernard LEWIS: Ottoman Observers.... 81.; Halil INALCIK: i.m. 148. Utóbbi szerint "a pénzüdők váltak az államjövödelmek fő forrásává", ami szerinte pozitív változás. Nem veszi viszont figyelembe azokat a körülményeket, amelyek között ez a kommutáció végbement.
18. WITTMAN Tibor: i.m. 203.; Halil INALCIK: i.m. 148.
19. William Roe követ szavait ld. STAVRIANOSNÁL: i.m. 117.; Khatib Cselebi 1622-34 között tett utazásaira és hasonló tapasztalataira ld. Bernard LEWIS: i.m. /OTTOMAN OBSERVERS.../ 79.
20. KÁLDY-NAGY Gyula: Adatok a levantei kereskedelem 17. század eleji történetéhez. Századok, 1967. 1-2. sz. 138-147.

21. Világtörténet IV.k. 335-36.; Roderic DAVISON: i.m.60.
22. WITTMAN Tibor: i.m. 203.; HEGYI Klára: i.m. 45.
23. Bernard LEWIS: i.m. 203.; D. ERGIL: Class Relations and the Turkish Transformation in Historical Perspective. *Studia Islamica*, 1973-74. 77-94. "Ezek a kisebbségben levő kapitalista elemek a külföldi kereskedelmi érdekek a privilégiumok belföldi kiterjesztésének eszközeivé váltak."
24. STAVRIANOS: i.m. 121.
25. STAVRIANOS: i.m. 120-21.; COLES: i.m. 168. és 170-71.
26. PARRY: i.m. 352.; LEWIS: i.m. 117. Az amerikai frontier-hez hasonlította.
27. Id. COLES: i.m. 168. és 170-71. "a katonai és hivatalnoki gépezet.... zsákmányolásának színhelyét áthelyezte a birodalom központjába, ahogy a határvidékek ki-merültek."
28. LEWIS: Some Reflections... 114-16. "Az oszmán birodalom olyan határokhoz ért, amelyeket túllépni nem tudott és amelyektől csak visszavonulhatott."
29. HEGYI: i.m. 49.
30. DAVISON: i.m. 58.; WITTMAN: i.m. 203.
31. LEWIS: Ottoman Observers... 85.; Halil INALCIK: i.m. 146. Utóbbi szerint 1510-ben egy arany 54 akcsét ért, 1580-ban pedig 60 akcsét. Szerinte tehát 1580-előtt pénzügyi stabilitás volt, mi inkább LEWIS és mások véleményét fogadjuk el, akik szerint volt infláció 1580 előtt is.

32. PARRY: i.m. 370.; DAVISON: i.m. 59.; HEGYI: i.m. 114.;
INALCIK: i.m. is említi az 1550-es években az inflációt,
de csak Európában ismeri el.
33. KÁLDY-NAGY: i.m. végig /347-66./
34. Uriel HEYD: Ottoman Documents on Palestine /1552-1615/.
Oxford. 1960. 119.
35. HEYD: i.m. 120.
36. INALCIK: i.m. 146.
37. INALCIK: i.m. 146.; az infláció itt volt a legnagyobb
arányu a The New Cambridge Modern History /bevezetés/
szerint: 1580-hoz képest 1610-re kb. 45 %-kal csökkent
az akcse értéke.
38. STAVRIANOS: i.m. 126.
39. HEYD: i.m. 121.
40. PARRY: i.m. 370.; INALCIK: i.m. 147.; HEYD: i.m. 121.
41. ld. előző jegyzet.
42. PARRY: i.m. 370.; INALCIK: i.m. 147.
43. PARRY: u.o.; DAVISON: i.m. 59. Főleg Kisázsiaiban nőtt
a lakosság. Ld. még Konstantinápoly növekedésére KÁLDY-
NAGY Gyula: Szulejmán. Bp. 1974. 204-205.
44. ld. előző jegyzet.
45. ld. ZIMÁNYI Vera: Magyarország az európai gazdaságban.
1600-1650. Akadémiai Kiadó, Bp. 1976. 11. és 19-22.
46. LEWIS: i.m. /Ottomán Observers.../ 81.
47. ld. 39. jegyzet.
48. HEYD: i.m. 121.

